

ΑΝ ΘΡΩ ΠΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ 6

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ-
ΜΑΪΟΣ 2022

Πίστη και ηθική

ΚΩΣΤΑΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ

Προς μια ηθική σε χριστιανική προοπτική. Σχεδιάγραμμα φιλοσοφικής θεώρησης

ΜΑΡΙΑ ΒΕΝΙΕΡΗ

Ηθική και θρησκεία στον Βιτγκενστάιν

π. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΚΑΝΑΣ

Πίστη και ηθική: (πολύ) σύντομη εξιστόρηση μιας μακράς ιστορίας

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΕΚΟΣ

Η πολιτεία της πίστεως: μία ιστορία γνώσης

ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΟΥΝΟΠΟΥΛΟΣ

Η «ηθική της ευθύνης» του Μπονχάιφερ και η «ηθικοπολιτική αγάπη» της θεολογίας της απελευθέρωσης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗΣ

Θρησκεία και ηθική στον ύστερο Φίχτε. Το ιδεώδες του ηθικο-θρησκευτικού ανθρώπου

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ

Καντ και Λεβινάς: πίστη και ηθική πράξη

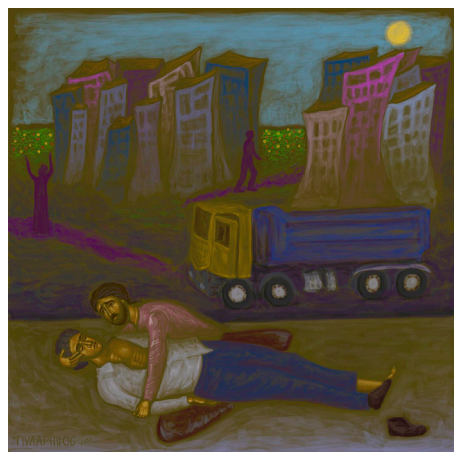

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ

Το πολιτικό πρόβλημα της αγάπης. Για την Ηθική της υπόληψης της Κορίν Πελλυσόν

ΝΙΚΟΣ ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΣ

Μερικές σκέψεις πάνω στην ευάλωτη αυτονομία μας

Η παραβολή του καλού Σαμαρείτη

Ποιήματα και διηγήματα

Άγγελος Καλογερόπουλος (ποιήματα), Αγγελική Σιδηρά (ποιήματα), Τόμας Χάρντυ, Μάνος Περράκης (αποσπάσματα ποιητικής), Νατάσα Κεσμέτη (διήγημα)

Βιβλία, γράμματα & τέχνες

Δημήτρης Κουτσούγερας, Γιάννης Μουζάς, Θεοδόσης Φαρδής, Μιλτιάδης Περδικάκης, Γιάννης Καρανικόλας, Άννα-Ζαμπέτα Καλανδράνη, Φώτης Δημητρακάκης, Κωνσταντίνος Λερούνης, Μαρώ Τριανταφύλλου, Γιώργος Μπάρας

π. Ευάγγελος Γκανάς

*Πίστη και ηθική:
(πολύ) σύντομη εξιστόρηση μιας μακράς ιστορίας*

Πίστη και ηθική συνεξετάζονται (από τη θεολογία και τη φιλοσοφία) στο βαθμό που θεωρείται πως τις συνδέει μια εσωτερική σχέση. Ποια είναι όμως αυτή η μεταξύ τους σχέση; Είναι η πίστη στον Θεό αναγκαία συνθήκη μιας ηθικής ζωής, επιβεβαιώνοντας έτσι την εμβληματική φράση του Ντοστογιέφσκι «χωρίς Θεό όλα επιτρέπονται»; Ή μήπως ο ηθικός βίος είναι το προαπαιτούμενο μιας γνήσιας πίστης σύμφωνα και με τη βιβλική ρήση «η πίστις χωρίς των έργων νεκρά εστί» (Ιακ. 2, 26); Ή τέλος, κάνοντας ένα ακόμα βήμα παραπέρα, οφείλουμε όχι μόνο να αποδεχθούμε τη δυνατότητα μιας ενάρετης ζωής από έναν άπιστο, αλλά και να της αποδώσουμε το κύρος μιας κατά βάθος χριστιανικής ζωής, συμπεραίνοντας εξ αυτού ότι ο «ανώνυμος» χριστιανός συνιστά ορατή δυνατότητα κι όχι μια θεολογική κατασκευή του Καρλ Ράνερ;

Πίστη και ηθική συνεξετάζονται όμως από την αυγή των Νέων Χρόνων και στο βαθμό που θεωρείται πως και οι δυο βρίσκονται πλέον σε βαθιά κρίση. Η πίστη στα χρόνια της νεωτερικότητας γίνεται πια αντιληπτή ως θύρα εισόδου της ετερονομίας, του πιο απεχθούς εχθρού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά τον Καντ και τους Διαφωτιστές. Αργότερα, στα χρόνια της μετανεωτερικότητας, η πίστη γίνεται αδύνατη, αν όχι παράλογη, καθώς ο άνθρωπος χάνεται σ' ένα καλειδοσκόπιο ποικίλων επιλογών οι οποίες μοιάζει να διεκδικούν εξίσου αξιώσεις εγκυρότητας. Αν ο ωφελιμισμός είχε ανοίξει το δρόμο, το νέο σύνθημα ήταν τώρα anything goes. Αυτή η νέα αντίληψη αντικαθιστά την πίστη με την ειρωνεία, υπό την έννοια της ριζικής αμφιβολίας απέναντι σε κάθε οριστικό λεξιλόγιο και σε κάθε οριστικό έλλογο κριτήριο.

Αλλά και η ηθική δεν περνά καλύτερες μέρες. Οι κήρυκες του ρο-

Ο π. Ευάγγελος Γκανάς γεννήθηκε στην Αθήνα το 1965. Τελευταίο του βιβλίο: *Ο λύχνος πάνω στη λυχνία, Η Εκκλησία ως εναλλακτική πόλις, δοκίμια*, (Πόλις, 2017).

μαντισμού, ο Νίτσε και ο Φρόιντ, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, οδήγησαν την ανθρωπότητα στην απο-ηθικοποίηση. Η ηθική, είτε βαρετή, είτε μνησίκακη, είτε καταπιεστική, έμοιαζε να οδηγεί τον άνθρωπο που θα την έπαιρνε στην ονομαστική της αξία ή στον ανιαρό κόσμο των αστών ή στη μνησίκακη νοοτροπία του σκλάβου που εκλογικεύει την περιθωριακή του θέση στον κόσμο ή στον ασφυκτικό κόσμο μιας ανθρωπότητας που χρησιμοποιεί τον πολιτισμό (και την συνακόλουθη ηθική) ως βίαιο χαλινάρι στα «φυσικά» ψυχόρμητα.

Πίστη και ηθική είχαν όμως τη δική τους μακρά ιστορία. Σ' αυτήν θα στρέψουμε τώρα την προσοχή μας.

*

Για τις πρώτες γενιές των χριστιανών η πίστη και η ηθική γίνονταν αντιληπτές και βιώνονταν ως δώρα της Χάριτος, ως καρποί και σημεία της παρουσίας του Αγίου Πνεύματος. Η πίστη, όχι ως σύνολο πεποιθήσεων αλλά ως ενδιάθετη πνευματική κατάσταση, γεννιέται στη συνάντηση με τον αναστημένο Χριστό. Ο Θωμάς όταν γίνεται κι αυτός, όπως και οι άλλοι μαθητές πριν απ' αυτόν, μάρτυρας της Αναστάσεως του Χριστού θα αναφωνήσει: «ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου» (Ιω 20: 28). Η ρητή αναφορά πίστης στη θεότητα του Ιησού προκύπτει στο πλαίσιο μιας μετα-αναστάσιμης εμφάνισης του Χριστού.

Αντιληπτό ήταν όμως επίσης πως ο αναστημένος Χριστός δεν θα εμφανισθεί σε όλους τους χριστιανούς. Σύμφωνα με τα λόγια του αποστόλου Πέτρου: «τοῦτον [τον Ιησού] ὁ Θεὸς ἤγειρε τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ καὶ ἔδωκεν αὐτὸν ἐμφανῆ γενέσθαι, οὐ παντὶ τῷ λαῷ, ἀλλὰ μάρτυσι τοῖς προκεχειροτονημένοις ὑπὸ τοῦ Θεοῦ» (Πραξ 10:40-41). Ἐτσι εκτός από τη συνάντηση με τον αναστημένο Χριστό, αναδύεται και ένας δεύτερος δρόμος προς την πίστη: η εμπιστοσύνη στη μαρτυρία των αυθεντικών μαρτύρων της Αναστάσεως. Γι' αυτούς ισχύουν τα λόγια του αναστημένου Χριστού προς τον Θωμά: «ὅτι ἐώρακάς με, πεπίστευκας μακάριοι οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες» (Ιω 20:29).

Η ηθική στη βιβλική προοπτική δεν λογίζεται ως καρπός επιτυχούς αυτοελέγχου και αυτοπειθαρχίας εκ μέρους του ανθρώπου. Ο Νόμος είναι μεν άγιος και θεόδοτος, αλλά ο άνθρωπος αναμετρώμενος με την πληρότητα του Νόμου καταφέρει να συνειδητοποιήσει μονάχα την προσωπική του ανεπάρκεια και αποτυχία. Η αγιότητα δεν είναι απο-

τέλεσμα συσσωρευμένου ανθρώπινου μόχθου, ούτε όμως συλλήβδην ιδιότητα των χριστιανών ως χριστιανών, είναι άνωθεν δωρεά. Υπ' αυτή την προοπτική οφείλουμε να διαβάσουμε και τα λόγια του απ. Παύλου: «είδότες δὲ ὅτι οὐ δικαιοῦται ἄνθρωπος ἐξ ἔργων νόμου ἐὰν μὴ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Γαλ 2:16). Η πίστη για την οποία γίνεται λόγος εδώ είναι η ενδιάθετη πίστη. Είναι η πίστη που δόθηκε στον Παύλο, όταν συνάντησε τον αναστημένο Χριστό πορευόμενος προς Δαμασκό. Η εμπειρία αυτή του έδωσε τη δυνατότητα να καταγράψει αργότερα, πρώτος αυτός, τον εμβληματικό κατάλογο των μαρτύρων της Αναστάσεως: «καὶ ὅτι ὤφθη Κηφᾶ, εἶτα τοῖς δώδεκα ἔπειτα ὤφθη ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς ἐφάπαξ, [...] ἔπειτα ὤφθη Ἰακώβω, εἶτα τοῖς ἀποστόλοις πᾶσιν ἔσχατον δὲ πάντων ὡσπερὶ τῶ ἐκτρώματι ὤφθη καί μοί.» (1 Κορ 15:5-8).

Κατά την περίοδο των πρώτων αποστολικών χρόνων η πίστη και η ηθική συνιστούσαν αυτονόητα χαρακτηριστικά μιας χριστιανικής ταυτότητας. Το βάπτισμα ήταν συνειδητή και καθοριστική μυστηριακή εμπειρία ενήλικων ανθρώπων. Γινόταν αντιληπτή ως θάνατος του παλαιού εαυτού και γέννηση ενός νέου. Οι όποιες διαφορές εντός του καινοδιαθηκικού κανόνα ήταν διαφορές εστίασης και έπρεπε να ιδωθούν ως οι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Ο απ. Παύλος βεβαιώνει τους πιστούς ότι ο δίκαιος εκ πίστεως ζήσεται την ώρα που ο απ. Ιάκωβος γράφει πως η πίστις χωρίς των έργων νεκρά εστί. Ο πρώτος θέλει να εστιάσει στη σημασία της πίστης ότι στο πρόσωπο του αναστημένου Χριστού ο άνθρωπος συναντά την απολύτρωση, την τελική φανέρωση της ιστορίας της σωτηρίας. Ο δεύτερος επισημαίνει πως μια τέτοια συνάντηση δεν μπορεί να αφήσει ανεπηρέαστο το πεδίο του πρακτικού λόγου. Όντας κανείς χριστιανός δεν σκέφτεται μόνο διαφορετικά αλλά πράττει και διαφορετικά. Αφού πιστέψει, ο χριστιανός οφείλει και μπορεί τώρα πια σταδιακά, μέσω της διαλεκτικής σχέσης ανθρώπινης ελευθερίας και θεϊκής χάριτος, να πράξει ανάλογα.

Ήδη όμως στην πρώτη αυτή αποστολική περίοδο γεννιέται και το βασανιστικό ερώτημα: είναι δυνατή η ηθική παλινδρόμηση του πιστού; Μπορεί να ξαναπέσει και πάλι ο βαπτισμένος και αναγεννημένος χριστιανός σε βαριά, θανάσιμα αμαρτήματα; Κι αν, ο μη γένοιτο, κάτι τέτοιο είναι δυνατό μήπως αυτό το ολίσθημα είναι πια οριστικά και αμετάκλητα ασυγχώρητο; Ο προβληματισμός αυτός γίνεται εμφανής στην

προς Εβραίους επιστολή: «Ἐκουσίως γὰρ ἀμαρτανόντων ἡμῶν μετὰ τὸ λαβεῖν τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας, οὐκέτι περὶ ἀμαρτιῶν ἀπολείπεται θυσία, φοβερὰ δέ τις ἐκδοχὴ κρίσεως καὶ πυρὸς ζῆλος ἐσθίειν μέλλοντος τοὺς ὑπεναντίους. Ἀθετήσας τις νόμον Μωϋσέως χωρὶς οἰκτιρμῶν ἐπὶ δυσὶν ἢ τρισὶν μάρτυσιν ἀποθνήσκει· πόσω δοκεῖτε χείρονος ἀξιωθήσεται τιμωρίας ὁ τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καταπατήσας καὶ τὸ αἷμα τῆς διαθήκης κοινὸν ἡγησάμενος, ἐν ᾧ ἡγιασθη, καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς χάριτος ἐνυβρίσας;» (Εβρ 10:26-29).

Το ερώτημα ἔπαψε νὰ εἶναι θεωρητικὸ καὶ ἐγένεε δραματικὰ πιεστικὸ στην περίοδο των διωγμῶν. Πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ Ἐκκλησία τις περιπτώσεις των πεπτωκότων, αὐτῶν που ὑπὸ τὸ φόβο του μαρτυρίου δεΐλιασαν καὶ ἀρνήθηκαν τὸν Χριστό, προσφέροντας λατρεία καὶ θυσίες σε ἀλλότριες θεότητες; Παράλληλα, διαβάζοντας τις ἐπιστολές του ἀπ. Παύλου, διαπιστώνουμε πῶς οἱ πιστοὶ μπορούσαν νὰ πέσουν καὶ σε πιο πεζὰ ἀνθρώπινα, πολὺ ἀνθρώπινα, ἀμαρτήματα, ὅπως λόγου χάριν τα σαρκικά. Ἡ περίπτωση του αἰμομίκτη της Κορίνθου φανερώνει πῶς τὸ ἀπατεξάμην που πρόφεραν τα χεῖλη των Χριστιανῶν τὴν ἡμέρα του βαπτίσματος δὲν ἦταν πάντοτε εὐκόλο νὰ μετουσιωθεῖ σε πράξη, δίχως πειρασμούς καὶ πισωγυρίσματα γιὰ τὸ υπόλοιπο του βίου.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές γέννησαν τὸ μυστήριό της μετάνοιας: τὴν ἐξομολόγηση. Ἡ ἐξομολόγηση δὲν ξεκίνησε ὡς ἐξαγόρευση ἀμαρτιῶν ἀλλὰ ὡς ἀποδοχὴ ἐνός νέου status, αὐτοῦ του ἀμαρτωλοῦ. Το status δηλώνεται πρὸς τα ἔξω με μὴ ἐκδραμάτιση καὶ μὴ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν κοινότητα. Ὁ χριστιανὸς στέκεται ἐκτὸς του ναοῦ, ρίχνει στάχτες στο κεφάλι του, φορᾷ σχισμένα ρούχα, θρηνεῖ καὶ οἰδεύεται χτυπώντας τὸ στήθος καὶ τὸ κεφάλι του καὶ δὲν μετέχει τὴν Εὐχαριστία μέχρι νὰ του δοθεῖ καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἡ σχετικὴ ἀδεια, σημεῖο ὅτι ἡ μετάνοιά του ἔχει ολοκληρωθεῖ.

Ἡ ἐμπειρία της μετάνοιας φανερώνει πῶς τα δῶρα της πίστεως καὶ της ἠθικῆς δὲν συνιστοῦν ἀνεξάλειπτη ἐμπειρία του χριστιανοῦ. Σύμφωνα με μὴ μεταγενέστερη διατύπωση ὁ χριστιανὸς μπορεῖ νὰ φτάσει στην κατάσταση του *posse non peccare* ἀλλ' ὄχι σ' αὐτὴν του *non posse peccare*. Ὁ ἅγιος μπορεῖ νὰ μὴ ἀμαρτήσῃ, ἀλλὰ δὲν του εἶναι ἀδύνατη ἡ διάπραξη της ἀμαρτίας.

Ἐπιγραμματικὰ ἡ περίοδος αὐτὴ μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ: *πίστη καὶ ἠθική ὡς ἄνωθεν (μὴ ἀνεξάλειπτη) δωρεά*.

*

Η πρώτη σαφής αλλαγή παραδείγματος γίνεται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα όταν η ιδιότητα του χριστιανού κι αυτή του Ρωμαίου πολίτη πρακτικά ταυτίζονται. Εκκλησία και κοινωνία γίνονται ένα και αυτό δημιουργεί μια νέα πραγματικότητα: η πίστη είναι αυτονόητη, αλλά δεν προκύπτει ούτε ως συνάντηση με τον αναστημένο Χριστό ούτε ως εμπιστοσύνη στη μαρτυρία όσων συνάντησαν τον αναστημένο Χριστό. Προκύπτει ως αποδοχή μιας σειράς πεποιθήσεων, ενός δόγματος, ενώ και ο ηθικός βίος δεν είναι καθόλου δεδομένος. Η πίστη έχει γίνει πλέον υποχρεωτική στο πλαίσιο της χριστιανικής αυτοκρατορίας, η ηθική όμως, εκ των πραγμάτων, αδυνατεί να ακολουθήσει.

Τα ηθικά ατοπήματα των χριστιανών πληθαίνουν και η Εκκλησία αλλάζει ποιμαντική στρατηγική. Το τέμπλο που υψώνεται και εμποδίζει τη θέα των πιστών στο Ιερό Βήμα, η μυστική ανάγνωση των ευχών της Ευχαριστίας, η συμμετοχή στη Θεία Κοινωνία μόνο τέσσερις φορές το χρόνο και όχι σε κάθε ευχαριστιακή σύναξη, είναι ποιμαντικές επιλογές που σηματοδοτούν τη νέα κατάσταση. Σε κάποιους πιστούς η νέα αυτή ποιμαντική προσέγγιση θα πυροδοτήσει τη μετάνοια και την επιθυμία επιστροφής στην παλαιά συνθήκη της πίστης και της ηθικής ως δώρων. Σε άλλους, τους περισσότερους, τη σιωπηρή και άκριτη αποδοχή της νέας συνθήκης ως φυσιολογικής και τη λήθη της πρότερης.

Θα μπορούσαμε να ονομάσουμε τη νέα συνθήκη επιγραμματικά: *λειψή πίστη, λειψή ηθική*.

*

Η χριστιανική Δύση, αποκομμένη πια από την Ανατολή, θα βιώσει ιστορικές εξελίξεις που έθεσαν τη συνεξέταση πίστης και ηθικής σε νέα προοπτική. Η πίστη θεωρείται πλέον κι εδώ υποχρεωτική και η έλλειψη ή η αλλοίωσή της αποτιμάται ως απαράδεκτη εκτροπή που οδηγεί σε βαρύτερες νομικές συνέπειες. Απορριπτέες πρακτικές ή δοξασίες αξιολογούνται ως μαγεία και αίρεση και τιμωρούνται ακόμα και με τη θανατική ποινή.

Η λέξη ηθική εμφανίζεται επίσημα τον 12^ο αιώνα και επιβάλλεται στη θεολογική συζήτηση με τη σχολαστική σκέψη, σηματοδοτώντας την ενασχόληση με τη φιλοσοφική κληρονομιά της κλασικής αρχαιότητας.

Η ηθική, υπ' αυτή την οπτική, θα γίνει σταδιακά αντικείμενο περίπλοκων συλλογισμών, ένα οιονεί μαθηματικό πρόβλημα προς επίλυση παρά μια μαρτυρία της ανθρώπινης ζωής βιωμένης υπό το φως της επερχόμενης Βασιλείας. Όποιος διαβάσει σχετικές σελίδες της σύγχρονης φιλοσοφίας της θρησκείας μπορεί να διαπιστώσει το εύρος του ανύσματος που διανύθηκε από τη σχολαστική σκέψη μέχρι την αναλυτική φιλοσοφία.

Γυρνώντας πίσω στη Δύση και διανύοντας τη χρονική απόσταση από την γρηγοριανή μεταρρύθμιση μέχρι τη Σύνοδο του Τρέντο διαπιστώνουμε πως πίστη και ηθική βρίσκονται πια υπό συνεχή επιτήρηση. Η λατινική χριστιανοσύνη διαπνέεται από μια μανία για την τάξη, την τάση να καταστήσει ορισμένες ευσεβείς πρακτικές απολύτως καθολικές. Χαρακτηρίζεται από έναν ακτιβισμό που θέλει να επιβάλει στην κοινωνία την ομοιομορφία και την ομογενοποίηση.

Με τη σύνοδο του Λατερανού το 1215 η ετήσια εξομολόγηση γίνεται υποχρεωτικό προαπαιτούμενο για τη συμμετοχή στην Ευχαριστία. Η εξομολόγηση μετατρέπεται από εξαγόρευση σε δικανική διαδικασία, σε ανάκριση. Δεν μιλά πρωτίστως ο πιστός, αλλά ρωτά συστηματικά ο εξομολόγος, μην αφήνοντας καμία πτυχή του βίου ανεξέταστη. Σταδιακά δίνεται όλο και μεγαλύτερη έμφαση στα αποπήματα της σεξουαλικής ζωής που μέχρι τότε θεωρούνταν ταμπού, ιδίως όταν ο εξομολογούμενος ήταν γυναίκα. Ο κλήρος μετατρέπεται σε θεσμικό επιτηρητή του λαϊκού στοιχείου. Η διαρκής επιτήρηση δημιουργεί μια κοινωνία όπου το βάρος του φόβου για την αμαρτία, το θάνατο και την επερχόμενη κόλαση μοιάζει αβάσταχτο.

Θα μπορούσαμε να ονομάσουμε τη νέα συνθήκη επιγραμματικά: *επιτηρούμενη πίστη και επιτηρούμενη ηθική.*

*

Η πρώτη αντίδραση σ' αυτή την εξέλιξη στη χριστιανική Δύση είναι γνωστή: οι προτεστάντες. Η λύση που προκρίνεται είναι *η πίστη χωρίς την ηθική*: ο χριστιανός σώζεται διά μόνης της πίστεως, αν και παραμένει αθεράπευτα αμαρτωλός. Η πίστη στον απολυτρωτικό χαρακτήρα του έργου που έχει επιτελέσει ο Χριστός είναι αρκετή για να του εξασφαλίσει τη σωτηρία.

Η Μεταρρύθμιση δεν ερμήνευσε τη σωτηρία διά μόνης της πίστεως κατά ενιαίο τρόπο. Ο Λούθηρος πίστευε ότι έργο του Νόμου είναι να

κατονομάσει την αμαρτία. Ο Νόμος δεν είναι όμως η τελευταία λέξη του Θεού (ίσως ούτε καν λόγος του Θεού), αλλά ανθρώπινη επινόηση και ανάγκη. Τα καλά έργα είναι η αενάως αποτυχημένη και λειψή απόπειρα του ανθρώπου να ανταποκριθεί στη θεία κλήση. Αντιθέτως, πίστη είναι η ταπεινή αποδοχή εκ μέρους του ανθρώπου αυτού που μόνο ο Θεός μπορεί να επιτελέσει χάριν του ανθρώπου.

Για τον Καλβίνο μια τέτοια ερμηνεία θα σήμαινε πως ο Θεός αλλάζει γνώμη και σχέδιο καθ' οδόν. Τι Θεός όμως θα ήταν ένας τέτοιος Θεός; Ήδη η διάκριση σε Παλαιά και Καινή Διαθήκη, μια διάκριση που εμμέσως πλην σαφώς απαξιώνει την πρώτη χάριν της δεύτερης, είναι κατά τον Καλβίνο απαράδεκτη. Ο Νόμος είναι δώρο το Θεού. Ο Νόμος του Σινά είναι ο τρόπος ζωής ενός λαού ήδη απολυτρωμένου (μετά την Έξοδο από την Αίγυπτο). Ο Χριστός είναι το τέλος του Νόμου (Ρωμ 10: 4). Ένα τέλος που για το Λούθηρο σημαίνει τερματισμός, ενώ για τον Καλβίνο εκπλήρωση.

Αυτό που υποστήριξαν οι μεταρρυθμιστές ήταν ότι τα ανθρώπινα έργα μπορεί να ευαρεστούν τον Θεό και να αξίζουν το επίθετο «καλά» μόνο αν εκφράζουν μια βαθύτερη τάση από την οποία αναβλύζουν «αυθόρμητα». Αυτή η αυθορμησία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το αινιγματικό δόγμα της εκλογής: μόνο όσοι έχουν προαιωνίως εκλεγεί από τον Θεό είναι ικανοί να βιώσουν αυτή την ελεύθερη πίστη και να επιτελέσουν τα ανάλογα έργα.

Επιγραμματικά. Λούθηρος: *ελεύθερη πίστη του εκλεκτού δίχως τη δαμόκλειο σπάθη της ηθικής*. Καλβίνος: *ελεύθερη πίστη του εκλεκτού μαζί με την ηθική*, ιδωμένη ως εφικτό ανθρώπινο επίτευγμα μέσω της αυτοεπίτασης και της αυτοπειθαρχίας.

*

Η διαμάχη που πυροδοτήθηκε από τη μεταρρύθμιση πέρασε στο επόμενο στάδιο με τον Διαφωτισμό. Το νέο πρόταγμα ήταν τώρα *ηθική χωρίς πίστη*. Η αισιόδοξη πτέρυγα των διαφωτιστών (γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο Διαφωτισμός δεν υπήρξε ενιαίο κίνημα αλλά είχε και τους απαισιόδοξους εκφραστές του) πίστεψε και προσπάθησε να βάλει σε τροχιά τη δημιουργία ανθρώπων ηθικών για τους οποίους η πίστη στον Θεό δεν θα ήταν υποχρεωτική. Ακόμα κι ο Καντ, που δεν θέλησε να διαβεί το κατώφλι της αθεΐας, πίστευε και μιλούσε για μια ηθική

στα όρια του ανθρώπινου λόγου και μόνο. Μια ηθική αυτόνομη, δοσμένη από τον άνθρωπο για τον άνθρωπο, στη συγκρότηση της οποίας η άνωθεν αποκάλυψη δεν έπαιζε πια κανέναν ρόλο.

Αξιοσημείωτη είναι η παράλληλη τροπή που πήρε το ρεύμα της εβραϊκής σκέψης, όταν θέλησε να αποτινάξει το καταθλιπτικό (όπως θεωρούνταν πλέον) βάρος της Τορά και να αφομοιώσει το αστικό ήθος. Το κέντρο αυτής της εξέλιξης ήταν η Γερμανία και η τακτική της ήταν η αποδοχή της Τορά ως μιας οικουμενικής ηθικής και μόνο. Για τους εκκοσμικευμένους Εβραίους της Γερμανίας η εβραϊκή ταυτότητα έμοιαζε να εξαντλείται σε μια εμμονή στην τιμιότητα (κατεξοχήν αστική αρετή). Κάτι που έκανε τους Γερμανούς Εβραίους να βλέπουν με καχυποψία και αποστροφή τους Ασκενάζι Εβραίους της Ανατολής, τους φτωχούς κατοίκους των στετλ, που έμοιαζαν αγκιστρωμένοι στην πιστή τήρηση των εβραϊκών τελετουργιών. Καθόλου τυχαία αυτή η έμφαση στην ηθική και μόνο θεωρήθηκε από σύγχρονους μας Εβραίους στοχαστές ως ο *ιουδαϊσμός του αφομοιωμένου*.

Με την προοπτική αυτή δεν συμφωνούν βεβαίως όλοι οι Εβραίοι στοχαστές. Ας παραθέσουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Λίγο πριν το θάνατό της η Εβραία φιλόσοφος Χάνα Άρεντ μιλώντας σε έναν ραδιοφωνικό σταθμό διηγήθηκε ένα περιστατικό από την παιδική της ηλικία. Μια μέρα είπε στον ραββίνο της γενέθλιας πόλης της, του Καίνισμπεργκ, ο οποίος είχε αναλάβει την κατήχησή της στην εβραϊκή πίστη: «ξέρετε, έχω χάσει την πίστη μου». Ο ραββίνος απάντησε: «μα ποιος σου τη ζήτησε;» Ο Λεβινάς, που διασώζει το περιστατικό, οδηγείται στο εξής συμπέρασμα: η πράξη του αγαθού συνιστά αυτή καθαυτή την πίστη.

Επιγραμματικά η στάση του Διαφωτισμού και της εκκοσμίκευσης: *ηθική χωρίς πίστη*.

*

Για την τελευταία σημαντική μέχρι τώρα εξέλιξη έγινε λόγος ήδη στην εισαγωγή. Ο αχαλίνωτος ρομαντισμός του 19^{ου} αιώνα, η γενεαλογία των ηθών όπως την εκπόνησε ο Νίτσε και την συνέχισαν οι επίγονοί του (με επιδραστικότερο τον Φουκώ), η ψυχανάλυση του Φρόιντ και τα ποικίλα ρεύματα που ξεπήδησαν απ' αυτόν, η φιλοσοφία (από τον Χάιντεγκερ μέχρι τον Ρόρτυ), παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές, συμβάλλουν σε μια κοινή κοίτη. Η πίστη είναι αδύνατη και η ηθική είναι πια προσωπική α-

πόφαση μη δεσμευτική για όλους. Το σύνθημα του μεταμοντερνισμού anything goes αποτυπώνει με επιτυχία τη συνθήκη ζωής στις μεταχριστιανικές μαζικοδημοκρατικές κοινωνίες της Δύσης.

Επιγραμματικά η σύγχρονη συνθήκη μπορεί να χαρακτηριστεί ως εξής: *ούτε μονοσήμαντη πίστη ούτε μονοσήμαντη ηθική.*

* * *

Η επιγραμματική αυτή παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο συσχετίστηκαν η πίστη και η ηθική στο διάβα των αιώνων μπορεί να οδηγήσει στην εντύπωση πως η εξέλιξη αυτή συνιστά μια διαδικασία πνευματικής παρακμής. Δεν ήταν αυτή η επιδίωξή μας. Αντιθέτως, θα θέλαμε να επισημάνουμε το, φαινομενικώς, παράδοξο γεγονός πως στην αυτοσυνειδησία των πρωταγωνιστών αυτής της εξέλιξης ίσχυε το ακριβώς αντίθετο. Το πέρασμα από τη μια φάση στην άλλη συνιστούσε, με τους όρους της κοινωνιολογίας της γνώσης, ένα καινούργιο κάθε φορά ξέσπασμα της ουτοπίας, μια προσπάθεια να διαρραγεί η υπάρχουσα κοινωνική συνθήκη προς χάριν μιας νέας αυθεντικότερης και πνευματικότερης.

Το πέρασμα από τους τρεις πρώτους αιώνες στην εποχή της αυτοκρατορίας σηματοδοτούσε την ουτοπία της εγκατάστασης της Βασιλείας του Θεού επί της γης. Η Δύση, στη συνέχεια, υιοθέτησε αυτό το όραμα από την Ανατολή αλλά αμφιταλαντεύθηκε επί μακρόν σχετικά με το ποιος θα είναι η κεφαλή της Χριστιανοσύνης (Christendom): ο αυτοκράτορας ή ο πάπας; Οι μεταρρυθμιστές πυροδότησαν την ουτοπία μιας άμεσης και αδιαμεσολάβητης σχέσης κάθε πιστού με τον Θεό (με τη Βίβλο βέβαια υπό μάλης). Καμία θεσμική εκκλησιαστική αυθεντία δεν ήταν αναγκαία για να ακουστεί ο Λόγος της Γραφής από κάθε εύηχοον ουσ. Οι διαφωτιστές πίστεψαν στην ουτοπία του Ορθού Λόγου, του κοινού σε όλους τους ανθρώπους όπλου-εργαλείου που παρείχε η Φύση (ή ο Θεός, ανάλογα με την εκάστοτε οπτική) ενάντια σε κάθε σκοταδισμό και κάθε αυθεντία, ένα όπλο που θα ελευθέρωνε τους ανθρώπους και θα τους οδηγούσε στην αέναη πρόοδο. Η σύγχρονη μεταμοντέρνα ειρωνική εποχή τέλος πιστεύοντας πως όλα επιτρέπονται φιλοδοξεί και αυτή με τη σειρά της να εγκαινιάσει μια εποχή ελευθερίας και ανεκτικότητας, αλληλεγγύης και πλουραλισμού.

Κοινό είναι όμως και ένα άλλο στοιχείο σε αυτή την λιτανεία της αισιοδοξίας: το γνωστό (πάλι από την κοινωνιολογία της γνώσης) πέρα-

σμα από την φάση της ουτοπίας στη φάση της ιδεολογίας. Ενώ κάθε ιστορική περίοδος ξεκινά με μεγάλα αποθέματα ψυχικής ενέργειας και επιθυμία ριζικής αλλαγής σύντομα καταλήγει στην εκλογίκευση και τη δικαιολόγηση της νέας κατάστασης, η οποία απέχει πολύ από το αρχικό ιδανικό, αν κι αυτό παραμένει εν πολλοίς ανεπίγνωστο. Κάθε εποχή πιστεύει πως αγγίζει τη βέλτιστη εκδοχή του ιδανικού συνδυασμού πίστης και ηθικής μόνο και μόνο για να καταλήγει σε νέα αδιέξοδα.

* * *

Εξίσου λανθασμένη θα ήταν η εντύπωση πως η εξέλιξη πίστης και ηθικής που παρουσιάσαμε αφορά, από ένα χρονικό σημείο και μετά, αποκλειστικά το χώρο του δυτικού χριστιανισμού. Οι διαφορετικές φάσεις αυτής της εξέλιξης δεν πρέπει να ιδωθούν τόσο ως διαδοχικές ιστορικές περιόδους όσο ως *ιδεότυποι* που μπορούν εν πολλοίς να συνυπάρχουν. Αυτό που αλλάζει είναι ποιος ιδεότυπος δίνει τον χαρακτήρα κάθε εποχής.

Αν αναρωτηθούμε λοιπόν ποια είναι η παρούσα συγκυρία στην ελλαδική εκκλησία, θα τολμούσα να υποστηρίξω πως ενώ τόσο στη θεσμική εκκλησία όσο και στους περισσότερους πιστούς κυριαρχεί η φαντασίωση πως είμαστε (αποκλειστικοί) κληρονόμοι των αποστολικών χρόνων, έτσι που πίστη και ηθική να προσλαμβάνονται ως αδιαφιλονίκητα δώρα του Θεού, στην πραγματικότητα κυριαρχεί ο ιδεότυπος *ούτε μονοσήμαντη πίστη ούτε μονοσήμαντη ηθική*. Φανταζόμαστε πως είμαστε ένδοξοι συνεχιστές του Βυζαντίου αλλά τα έργα μας φανερώνουν πως καταλήγουμε απρόθυμοι κληρονόμοι της (μετα)νεωτερικότητας.

Η τάση για αναχρονισμούς και αυτοεξαπάτηση δεν συνιστά όμως προνόμιο κάποιας εποχής, αλλά σταθερό συμπαρακολούθημα της ανθρωπείας φύσεως. παραδείγματα είναι αρκούντως αποκαλυπτικό ως προς αυτό.

Η σύγχρονη βιβλική έρευνα (το ρεύμα που ονομάστηκε «New Perspective on Paul») υποστήριξε πειστικά πως η παύλεια διδασκαλία για τη σωτηρία *διά μόνης της πίστεως* (παρ)ερμηνεύθηκε από τους μεταρρυθμιστές στην προσπάθειά τους να απαντήσουν σε θεολογικά ερωτήματα και ποιμαντικά προβλήματα του 16^{ου} αιώνα χρησιμοποιώντας βιβλικούς όρους.

Η παύλεια θεολογία για τη δικαίωση *δια μόνης της πίστεως* προέκυψε ως απάντηση στη διαμάχη για τους όρους αποδοχής των εθνικών

στην Εκκλησία. Το ποιμαντικό πρόβλημα ήταν κατά πόσον και υπό ποιους όρους θα μπορούσαν να λατρεύουν τον Χριστό από κοινού Χριστιανοί εξ Εβραίων και Χριστιανοί εξ εθνών. Η μετάβαση από τον ιουδαϊσμό στον χριστιανισμό δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μια μετάβαση από μια θρησκεία του νόμου σε μια θρησκεία της αγάπης, όπως τόσο συχνά γίνεται. Ούτε ο Παύλος είναι αυτός που οδηγεί σε έναν απο-ιουδαϊσμό του χριστιανισμού, για να μπορέσει να τον κάνει αποδεκτό από τα άλλα έθνη. Η θεολογία του Παύλου διαπνέεται από την εσχατολογική πεποίθηση ότι ο Ιησούς αναστήθηκε και αυτός ήταν ο Μεσσίας που ανέμενε ο Ισραήλ.

Η προτεσταντική εκδοχή ήρθε ως απάντηση στο θεολογικό ερώτημα πώς θα αποφύγουμε την κόλαση (αν αυτό που μας σώζει είναι η θεία χάρις ή τα ανθρώπινα έργα) και στο εκκλησιαστικό πρόβλημα πώς τοποθετείται κανείς απέναντι στις όλο και διογκούμενες αξιώσεις πνευματικής και πολιτικής εξουσίας της Ρώμης. Η ερμηνευτική προσπάθεια υπερκεράστηκε και υπονομεύθηκε από την πολεμική ανάγκη (όπως τόσο συχνά γίνεται, ερήμην βεβαίως της αυτοσυνειδησίας των ερμηνευτών). Αντί να εξετάσουν τι είπε ο Παύλος για τον Θεό και τις ενέργειές του για τον Ισραήλ, οι μεταρρυθμιστές αναζητούσαν μιαν απάντηση στο ερώτημα τι θα απογίνει ο άνθρωπος όταν πεθάνει και πώς θα απαλλαγούν από τη διεφθαρμένη σύγχρονη Βαβυλώνα, τη Ρώμη.

Με άλλα λόγια, οι μεταρρυθμιστές οδηγήθηκαν σε μια αναχρονιστική ανάγνωση του αποστόλου Παύλου προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις κλιμακούμενες αξιώσεις ισχύος της Ρώμης. Η πίστη και η ηθική της Βίβλου ερμηνεύθηκαν με το μάτι στραμμένο όχι στην πρωτοχριστιανική εκκλησία, αλλά στον σύγχρονο εκκλησιαστικό αντίπαλο.

Το δεύτερο παράδειγμα αναχρονισμού στη συνεξέταση πίστης και ηθικής γεννά εντός της φιλελεύθερης προτεσταντικής παράδοσης τον θεολογικό κλάδο που ονομάστηκε *χριστιανική ηθική*. Το ζητούμενο εδώ ήταν η εξόρυξη μέσα από τη Βίβλο μιας ηθικής αποδεκτής από κάθε ορθώς σκεπτόμενο άνθρωπο, ανεξαρτήτως δογματικών προϋποθέσεων.

Κάποτε δεν υπήρχε χριστιανική ηθική, υποστηρίζουν σύγχρονοι μας μελετητές. Εντούτοις η Εκκλησία ήταν ικανή και να διαμορφώνει και να συντηρεί μαθητές. Στο βαθμό που οι πρακτικές της Εκκλησίας τίθενται στο περιθώριο και ο κίνδυνος του ηθικού μηδενισμού (η προοπτική των απαισιόδοξων εκπροσώπων του Διαφωτισμού) γίνεται ορατός κάποια άλλη λύση πρέπει να αναζητηθεί.

Χριστιανική ηθική είναι το όνομα του συμβιβασμού που προκύπτει στους Νέους Χρόνους, όταν υιοθετείται η αντίληψη πως οι χριστιανικές πεποιθήσεις μπορούν να ελπίζουν στην αποδοχή του νεωτερικού ανθρώπου, αν και μόνο αν αποσυνδεθούν από τις χριστιανικές πρακτικές. Με άλλα λόγια, όταν επικρατεί η εντύπωση πως μπορεί να υπάρξει μια ηθική αποδεκτή από όλους, αντίληψη που αποτελεί εφεύρεση των Νέων Χρονών. Στη συνέχεια αυτής της αρχικής προϋπόθεσης επιχειρήθηκε η συγγραφή μιας αφήγησης περί χριστιανικής ηθικής ως καρπού δημιουργημένου από «ομιλούσες κεφαλές», δηλαδή σαν να μπορούσε να υπάρξει ένα διαζύγιο ανάμεσα στη χριστιανική θεολογία και το εκκλησιαστικό περιβάλλον που είναι απαραίτητο για να κάνει τη θεολογία κατανοητή. Νεωτερικότητα είναι η εποχή όπου χάνεται το χριστιανικό έθος.

Ανέφερα αυτά τα δυο παραδείγματα όχι ως στιγμιότυπα μιας δυτικής παθολογίας του χριστιανισμού αλλά γιατί εντός μιας παγκοσμιοποιημένης πια χριστιανοσύνης προκάλεσαν αναταράξεις και στη χριστιανική Ανατολή. Η επίθεση στην Ηθική, συστατικό στοιχείο της θεολογίας μετά το 1960 στον τόπο μας, προϋποθέτει αυτές ακριβώς τις εξελίξεις κι ενώ θεωρήθηκε (πρωτίστως από τους πρωταγωνιστές της) πως συνιστούσε επιστροφή στην Παράδοση, συνιστά μια νέα δημιουργία εναρμονισμένη εν πολλοίς με σύγχρονα αιτήματα της μαζικοδημοκρατικής νοοτροπίας.

* * *

Θα τελειώσω την σύνοψη αυτή διακινδυνεύοντας να διαπράξω αυτό που μόλις επέκρινα: τον αναχρονισμό. Είναι όμως ισχυρός ο πειρασμός να ρίξουμε γέφυρες ανάμεσα στην εποχή μας και την πρώτη αποστολική περίοδο. Οι διαφορές είναι ασφαλώς χαώδεις και μπορεί να τις διακρίνει κανείς ήδη από τις ονομασίες τους: πρωτοχριστιανική η πρώτη, μεταχριστιανική η δική μας. Εν τούτοις, μπορούμε να επισημάνουμε κάποιες ενδιαφέρουσες αναλογίες.

Το πρώτο κοινό προκύπτει από το γεγονός πως η χριστιανική κοινότητα, όσο κι αν αρνείται να το αποδεχθεί, είναι και πάλι μια μειονότητα εντός του δυτικού κόσμου. Το δεύτερο κοινό έχει να κάνει με την πολυφωνία του παγανιστικού κόσμου και την πλουραλιστική και ειρωνική αντιμετώπιση του σύγχρονου μαζικοδημοκρατικού.

Η εποχή μας κατακλύζεται από έναν επιθετικό δικαιωματισμό που θέτει στο κέντρο της προσοχής την αδικία που έχουν υποστεί στο παρελ-

θόν ποικίλες κοινωνικές ομάδες και τις αντίστοιχες σύγχρονες διεκδικήσεις τους. Ομάδες που αντλούν την ταυτότητά τους από τη φυλή, τη θρησκεία, το φύλο, την τάξη, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, την queer νοοτροπία, την μετα-αποικιακή κατάσταση. Όσο κι αν όλες αυτές οι αντιδράσεις βασίζονται σε υπαρκτά προβλήματα και αποπήματα του παρελθόντος οι παράλληλοι και εχθρικοί μεταξύ τους δικαιωματισμοί χαρακτηρίζονται από την αδιαφορία απέναντι στο κοινό αγαθό που συνιστούσε μέχρι πρότινος το οδηγητικό νήμα κάθε ηθικής φιλοσοφίας και το κέντρο του βαρυντικού πεδίου κάθε κοινωνίας.

Η σύγχρονη συγκυρία οδήγησε τους χριστιανούς σε μια αμήχανη, κοινή σε όλες τις παραδόσεις, διχογνωμία. Όσο κι αν διαφέρουν μεταξύ τους, όσο κι αν η κάθε παράδοση έχει τα δικά της προβλήματα, Ορθόδοξοι, Ρωμαιοκαθολικοί και Προτεστάντες εμφανίζονται παρόμοια διχασμένοι ως προς τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν την πίστη και την ηθική στους μεταμοντέρνους καιρούς. Ο διχασμός έχει τη τυπική μορφή αφενός ζηλωτή συντηρητικού και αφετέρου του αφομοιωμένου και εκκοσμικευμένου προοδευτικού.

Η ζηλωτική προοπτική χαρακτηρίζεται από μια σχολαστική πίστη που γεννά μια εχθρική προς τους άλλους ηθική. Ο ζηλωτής κατασκευάζει συνεχώς εχθρούς. Χαρακτηρίζεται εσωτερικά από ανασφάλεια και φόβο και εξωτερικά από επιθετικότητα. Η επιθετικότητα αυτή έχει ως αντικείμενο όλους όσους δεν συμμερίζονται την οπτική του ζηλωτή και του προσφέρει την απαραίτητη ψυχική ενέργεια προκειμένου να συντηρεί την πίστη του.

Η εκκοσμικευμένη προοπτική χαρακτηρίζεται από μια φθίνουσα πίστη η οποία, σύμφωνα με μια προσφυή φράση, προσφέρει στον κόσμο όλο και λιγότερα για να δυσπιστεί («gives the world less and less to disbelieve»). Ο εκκοσμικευμένος χριστιανός χαρακτηρίζεται από μια ανεκτική ηθική, αποδέχεται την αυτοκατανόηση αυτών που δεν συμμερίζονται την πίστη του, υιοθετεί την ατζέντα τους και τη δικαιολογεί (όταν δεν την υπερασπίζεται κιόλας) και καταλήγει στην απίσχναση τόσο της πίστης του όσο και της ηθικής του.

Η πρωτοχριστιανική εποχή δείχνει όμως και μια τρίτη προοπτική την οποία εκφράζει κατά τυπικό τρόπο ο απ. Παύλος. Σύμφωνα με αυτήν, ο Χριστιανός δεν είναι υποχρεωμένος ούτε να αντιμάχεται τις σύγχρονες ταυτοτικές πολιτικές ούτε όμως και να αποδέχεται την αυτοσυνειδη-

σία τους και τις προτεραιότητές τους.

Ο χριστιανισμός αντί να εμπλακεί σε μια ad hoc επιχειρηματολογία με όλες αυτές τις τάσεις οφείλει να ακούσει τη φωνή του αποστόλου Παύλου για μια ανάκληση κάθε κλίσης/κλήσης, (*revocation of every vocation*). Μια ταυτότητα καθορισμένη όχι από το Νόμο αλλά από τον Μεσσία (Χριστό).

Η νέα προοπτική έγκειται στην ανάκληση κάθε πιθανής κλήσης προς χάριν μιας και μοναδικής που θα χαρακτηρίζεται από την θέση που παίρνει κανείς απέναντι στο εσχατολογικό γεγονός της Ανάστασης. Ο χριστιανός δεν συγκροτεί τον εαυτό του ως άνδρας ή γυναίκα, Ιουδαίος ή Έλληνας, δούλος ή ελεύθερος, αλλά ως μαθητής του Χριστού. Γνήσιος μαθητής είναι αυτός που συνάντησε τον αναστημένο Χριστό ή κάποιον άλλον άνθρωπο που συνάντησε τον αναστημένο Χριστό.

Η εποχή μας έχει επίσης μιαν αναλογία με την εποχή κατά την οποία Εβραίοι και Χριστιανοί αρχίζουν να τραβούν διαφορετικούς δρόμους. Για τους Εβραίους εγκαινιάζεται η ραββινική περίοδος, μια εποχή που αποδέχεται πως η Αποκάλυψη του Θεού και η προφητεία, όπως τις βρίσκουμε στη Βίβλο, έχουν πια σταματήσει. Αυτό που απομένει είναι ο σχολιασμός και η επικαιροποίηση των παλαιών παραδειγμάτων. Αναρωτιέται κανείς αν ο χριστιανισμός έχει εισέλθει εδώ και πολύν καιρό (το από τότε είναι σημείο αντιλεγόμενο) σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από μια οιονεί «ραββινοποίηση»: την αποδοχή πως η εμπειρία της αναστάσεως ήταν δυνατή μονάχα στην αποστολική περίοδο. Σε μια εποχή για την οποία ισχύουν οι στίχοι του Σεφέρη:

Κατάργησαν τα μάτια τους τυφλοί.

Μάρτυρες δεν υπάρχουν πια, για τίποτε.

Πίστη και ηθική δεν συνιστούν πλέον πρωτίστως γνωρίσματα της εν Χριστώ μαθητείας, αλλά έχουν καταλήξει να γίνουν τα επιστημονικά αντικείμενα διαφορετικών και ανεξάρτητων ακαδημαϊκών ειδικοτήτων: της συστηματικής θεολογίας και της χριστιανικής ηθικής (ή ακόμα πιο ριζοσπαστικά, της φιλοσοφίας της θρησκείας και της ηθικής).

Όμως ο Μακιντάιρ μάς θυμίζει πως ήδη ο Βίκο είχε επισημάνει πως τα αντικείμενα της ηθικής φιλοσοφίας δεν υπάρχουν παρά σαρκωμένα στην ιστορική ζωή συγκεκριμένων ανθρώπων και συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Ο ηθικός χώρος δεν θυμίζει τον χώρο της ευκλείδειας

γεωμετρίας. Δεν είναι ένα ομοιόμορφο αχανές διάστημα δίχως κέντρο. Η ηθική ριζώνει στην ανθρώπινη παρουσία εντός του κόσμου και γι' αυτό έχει πάντοτε προοπτικό χαρακτήρα. Αλλά αυτός είναι και ο λόγος που μια εκκλησία χωρίς αγίους, χωρίς μάρτυρες της Αναστάσεως, δεν είναι πια η Εκκλησία του Χριστού.

Έχοντας ολοκληρώσει τον κύκλο φτάσαμε και πάλι στο σημείο εκκίνησης. Πίστη και ηθική είναι αυθεντικές μόνο ως δώρα του Θεού και υπό την προοπτική αυτή συνιστούν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος: της μαθητείας στον Χριστό. Δυο όψεις που προκύπτουν εξίσου από μια αυθεντική συνάντηση με τον αναστημένο Χριστό ή από μια συνάντηση με έναν αυθεντικό μάρτυρα της αναστάσεως. Οποιαδήποτε άλλη επιλογή διακωλύει τον άγιο δρόμο της μετάπτωσης από την ουτοπία στην ιδεολογία.

Βιβλιογραφία

Προτιμήσαμε να μη βαρύνουμε το κείμενο με παραπομπές. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν αντλεί στοιχεία και επιχειρήματα από αλλού. Ο φιλέρευνος αναγνώστης μπορεί να τα αναζητήσει, και μάλιστα πολύ πιο πλούσια και με περισσότερες αποχρώσεις, στην παρακάτω βιβλιογραφία.

Giorgio Agambem, *The Time that Remains. A Commentary on the Letter to the Romans*, transl. Patricia Dailey, Stanford University Press, 2005

Isaiah Berlin, *Οι Ρίζες του Ρομαντισμού*, μετάφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Εκδόσεις Scripta, Αθήνα 2000.

Jean Delumeau, *Sin and Fear. The Emergence of a Western Guilt Culture 13th-18th Centuries*, transl. Eric Nicholson, St. Martin's Press, New York, 1990.

π. Ευάγγελος Γκανάς, “ Η εξομολόγηση ως συγκρότηση του εαυτού”, στο π. Stephen Muse- π. Βασίλειος Θερμός, *Το Φως που ελευθερώνει. Οντολογικές, υπαρξιακές και ψυχολογικές διαστάσεις της εξομολόγησης*, Εν Πλω, Αθήνα 2021, σ. 501-540.

Carlo Ginsburg, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.

Stanley Hauerwas and Samuel Wells, “Why Christian Ethics was Invented”, in Stanley Hauerwas and Samuel Wells (Editors), *The Blackwell*

- Companion to Christian Ethics*, Wiley- Blackwell, (2nd Edition 2011), p. 28-38
- Stanley Hauerwas and Samuel Wells, “How the Church Managed Before There Was Ethics”, in Stanley Hauerwas and Samuel Wells (Editors), *The Blackwell Companion to Christian Ethics*, Wiley- Blackwell, (2nd Edition 2011), p. 39-51.
- Emmanuel Levinas, *In the Time of the nations*, transl. Michael B. Smith, Continuum, 2007.
- Alasdair MacIntyre, *Μετά την αρετή. Μελέτη ηθικής θεωρίας*, μτφρ. Δημήτρης Δημακόπουλος, Νίκος Μανωλόπουλος, Μιχάλης Πάγκαλος, Άρτος Ζωής, Αθήνα 2021.
- Άλασνταιρ Μακιντάιρ, *Έλλογα εξαρτημένα όντα. Γιατί οι άνθρωποι χρειάζονται τις αρετές*, μτφρ. Μαρία Δασκαλάκη, Εκδόσεις Κουκίδα, Αθήνα 2013.
- π. Αντώνιος Πινακούλας, “Βυζαντινός Μεσσιανισμός. Η περίοδος της ουτοπίας,” στο Σταύρος Ζουμπουλάκης (επίμ), *Η μεσσιανική ιδέα και οι μεταμορφώσεις της*, Άρτος Ζωής, Αθήνα 2011, σ. 129-147.
- Richard Rorty, *Τυχαιότητα. Ειρωνεία, Αλληλεγγύη*, μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2002
- Γιώργος Σεφέρης, *Τρία Κρυφά Ποιήματα, Επί Σκηνης, Ε΄*.
- Charles Taylor, *Μια Κοσμική Εποχή*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Ίνδικτος, Αθήνα, 2015.
- N. T. Wright, *After You Believe. Why Character Matters*, Harper One, 2010.
- N. T. Wright, *Paul and his Recent Interpreters. Some Contemporary Debates*, SPCK, 2015.
- Michael Wyschogrod, *The Body of Faith. God in the People Israel*, A Jason Aronson Book, Rowman & Littlefield Publishers, INC, 1996